

Schweitzer Gábor

MTA, Jogtudományi Intézet

Adalékok az Országos Rabbiképző Intézet 1914 előtti történetéhez

A rabbiképző első világháború előtti történetéből a szervezeti keretek vázolásán kívül a teológiai képzést biztosító úgynevezett felső tanfolyam növendékeivel, illetve a felavatott rabbikkal kívánok foglalkozni. A hallgatók, illetve rabbik biográfiai adatai alapján a hazai neológia topográfiájához – azaz a neológ szellemiség földrajzi értelemben vett vonzaskörzetének témájához – szeretnék néhány szempontot felvetni, illetve kérdést feltenni.

Egy szűk esztendő híján 130 éves múltra tekint vissza a budapesti Országos Rabbiképző Intézet. Sokoldalúan feldolgozott történetéből előljáróban két, az intézet előtörténetére vonatkozó mozzanatra hivatkoznék. Mindenekelőtt arra a sajátos körülményre, miszerint a rabbiképző pénzügyi értelemben végső soron a magyarországi zsidókra 1849 őszén kivetett Haynau-féle hadisarcnak köszönhetette létét. Igaz, Ferenc József már 1850-ben „elengedte” a 2,3 millió forintnyi hadisarcot, ám egyúttal elrendelte, hogy a zsidó iskolaügy támogatására pénzügyi alapot létesítsenek, amelyhez 1 millió forint összeg erejéig a zsidó közösségeknek is hozzá kellett járulniuk. Néhány évvel később, 1856-ban legfelsőbb elhatározás született arról, hogy az oszthatatlan állami alapnak tekintett országos izraelita iskolai pénzalapból elsősorban egy rabbiképző intézetet, valamint egy zsidó tanítóképzőt állítsanak fel. (1)

A másik, szintén kellőképp feltárt körülmény az 1868/69-es zsidó kongresszusig de jure egységes magyarországi zsidóság hármassága – ortodox, neológ és status quo ante áramlatokra történő – szétesésére vonatkozik. (2) A korszerű tanmenetű, a tradicionális értékeket a modern tudományos ismeretekkel ötvöző rabbiképző felállítása jelentette az egyik legélesebb világnézeti törésvonalat a hagyományhű ortodox és a haladó neológ tábor képviselői között. A szervezeti megosztottság gyakorta egyazon közösségen belül következett be – két, olykor bizony három hitközséget is létrehozva. A magyarországi zsidóságon belül bekövetkezett szakadás egyik következményeként az iskolai pénzalap terhére 1877-ben megalakuló Országos Rabbiképző Intézet hazánkban egyedülálló módon a Vallás- és Közoktatási Minisztérium közvetlen felügyelete és irányítása alá tartozó, lényegében állami fenntartású teológiai főiskolaként működött 1942-ig. (3) A kultuszminisztérium az irányító és felügyelő funkciók koordinálásával ugyanakkor az 1880-ban életre hívott, 24 egyházi és világi tagból álló ún. vezérő bizottságot ruházta fel.

A rabbiképző neveltjei utóbb – magától értetődően – nagyrészt az artikulálódó neológ hitközségeknél, kisebb részben viszont a status quo ante közösségeknél helyezkedtek el, míg a hagyományosan a jesívákra, rabbinikus tanházakra alapozott rabbiképzést preferáló ortodox hitközségek már csak ex offo is idegenkedtek a pesti rabbiképzőben végzett és a tudományegyetemeken csiszolódott úgynevezett „doktor rabbik”-tól. De miben is különbözött egymástól a rabbiképzőben, illetve a jesívában nevelődött rabbi? Goldberger Izidor (1876–1944) – a sátorlajújhelyi hitközség rabbija – 1909-ben erre a következő választ adta. A hívek közkeletű és megfellebbezhetetlen vélekedése szerint a rabbiképzőt végzett pap „művelt, intelligens, társadalmi érintkezésben jó modorú”, az egykori jesíva növendék ugyanakkor „szent és talmudtudós”. Valójában azonban – tette hoz-

zá – a „modern irányzat” rabbijai „új fegyverekkel” szállnak harcba „a vallásos érzés meglazulása ellen”, míg a jesivát végzett – ortodox – rabbik „a régi eszközöket” tartották célravezetőbbnek. Az eszmény azonos – mutatott rá Goldberger Izidor –, csak a „harcmodorban” van eltérés. (4)

*

Voltak-e a történelmi Magyarországnak a neológ rabbiképző szempontjából földrajzilag markánsan behatárolható „kibocsátó”, illetve „befogadó” területei? Az intézményi háttérrel jelzi, hogy a millennium évében hazánkban 179 neológ és 76 status quo ante anyahitközség működött, míg az ún. fiókhitközségek együttes száma 530 volt. (5)

A rabbiképzőre vonatkozó adatgyűjtés során elsődleges forrásként a felső tagozat felvételi nyilvántartására (6), valamint a rabbiképző által évente megjelentetett „Ertesítő”-kre, illetve jubileumi kiadványaikra (7), továbbá a tanári kar és a vezérő bizottság irataira támaszkodtam.

„A” rabbiképző

A budapesti rabbiképző – követve a mintaként tekintett breslaui szeminárium felépítését és tanmenetét – két tanfolyamból állt. (8) Az eredetileg 6, utóbb 5 esztendeig tartó alsó tanfolyam a főgimnázium osztályaival volt egyenértékű s a végzett diákokat érettségi bizonyítvánnyal bocsátotta útjára. Az eredetileg 4, utóbb 5 esztendeig tartó felső tanfolyamon folytatódott, vagy – a kívülről érkezettek számára – kezdődött a sikeres felvételt követően a teológiai képzés. A teológus-képzés 8 főtárgy köré csoportosult: Szentírás-magyarázat, talmud, szertartástan, midrás, zsidó történet, vallásfilozófia, hitszónoklattan, valamint a héber és arámi nyelv oktatása. A tanítás kétnyelvű – magyar és német – volt. Az alapító professzorok egy része – miként Bloch Mózes (1815–1909) és Kaufmann Dávid (1852–1899) – kellő magyar nyelvismeret híján német nyelven adták le stúdiumaikat. Utóbb viszont hagyománnyá vált, hogy a talmudot német nyelven oktatták. (9) A felső tanfolyam hallgatóitól elvárták, hogy a pesti tudományegyetemen, legjellemzőbben a bölcsészeti fakultáson – még a rabbiképesítő vizsgák letétele előtt – bölcsészdoktori képesítést is szerezzenek. A felső tanfolyam hallgatóinak egy része természetesen a külföldi testvérintézetekben is megfordult – leginkább Berlinben és Breslauban, esetleg Bécsben töltöttek egy-két esztendőt. Ottani rabbinikus tanulmányaikat pedig a berlini, illetve a breslaui egyetem bölcsészeti karán egészítették ki.

A rabbiképző tanári kara szakiskolaként identifikálta önmagát, azaz olyan zártrendszerű oktatási intézményként, amelynek alsó tanfolyama elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy a felső tanfolyam előiskolája legyen. Ezt a felfogást vallották 1882-ben, amikor Trefort Ágoston kultuszminiszter arra kérte a vezérő bizottságot és a tanári kart, tegyék a „leggondosabb tanulmány tárgyává”, miként lehetne a rabbiképző „felgymnáziumi” tanfolyamát 8 osztályossá kibővíteni. (10) A tanári kar egyhangú szakmai álláspontja akkoriban arra irányult – s ezt utóbb a vezérő bizottság is osztotta –, miszerint a rabbiképző mindkét tanfolyamának a szakképesítést kell szolgálnia, aminek következtében a „lefelé” való bővítés – miután a gimnázium alsó osztályaiban nem lehet megkezdeni a szaktanítást – felbomlással fenyegetné a rabbiképző szervezetét. (11) Pedagógiai szempontból tehát emiatt feneklett meg először a 8 osztályos zsidó gimnázium létesítésének a gondolata.

Az áttekintést a nyers számokkal folytatom. Az 1877 és 1914 közötti évtizedekben a rabbiképző alsó tanfolyamán mintegy háromszázan tették le sikeresen az érettségi vizsgát. (12) A felső tanfolyamnak ugyanebben az időszakban 185 beiratkozott hallgatója volt – többségük korábban az alsó tanfolyamon maturált –, akik közül 125-en szereztek rabbiképesítést. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyes visszaemlékezések szerint az alsó tanfolyam hallgatóit nem igyekeztek rábeszélni a felső tanfolyamba való belépésre. A tanárok hagyták – írta memoárjaiban az ügyvéddé lett Kartal (Klein) Henrik –, hogy „az

egyres növendék véleménye lassan magától alakuljon ki, s az ötödik év végén csak azok menjenek a tényleges rabbiképzésre, akik erre elhivatottak voltak.” (13) Míg az alsó tanfolyam végzettjeinek mintegy 50 százaléka civil pályát választott – tehát nem felvételizett a felső tanfolyamba –, addig a felső tanfolyam hallgatóinak 30 százaléka nem szerzett rabbiképesítést. Vajon mi lehetett a lemorzsolódás oka? Ami az érettségi letételét követően távozó hallgatókat illeti, a poéta-lelkületű budai főrabbi, Kiss Arnold (1869–1940) sokban helytállónak tűnő magyarázatára hivatkozhatunk, amelyet önéletrajzi ihletű regényében, a *Fehér szegfű*-ben olvashatunk. „Nem volt semmiféle hajlandóságuk erre a hivatásra, jámbor, istenes szülők kívánságának engedtek, amikor azok a kedvük ellenére készültek rájuk adni a reverenda Nessus-ingét, megvárták a matúrát, földhöz csapták a csuhát”. (14) A felső tanfolyamról történt elmaradás nyilvánvalóan összetettebb okokra vezethető vissza. Az elmaradások egy csekély hányada igencsak sajnálatos körülménnyel, a hallgató halálával magyarázható. A kilépések közül nem tekinthető különösképp talányosnak, amikor a hallgatók egy része közvetlenül a beiratkozást követő hetekben, vagy hónapokban szakította félbe tanulmányait: ők nyilván másra számítottak.

Az első négy esztendő során a felső tanfolyamba beiratkozott 9 hallgató közül végül csak a budapesti születésű Neumann Ede (1859–1917) – a rabbiképző első felavatott rabbija – fejezte be tanulmányait. Akadtak olyan felső tanfolyamos hallgatók is, akik a rabbiképzőt elhagyva más intézményben szereztek rabbiképesítést. Elgondolkodtatók viszont azok az esetek – s ezek száma sem feltétlenül csekély –, amikor a 4–5, olykor 6 esztendeig tartó tanulmányokat nem követte rabbiképesítő vizsgálat. Lehet, hogy elhatározásukat Kiss Arnold előbb idézett regényének lírai stílusú – de reális alapokon nyugvó – okfejtése is motiválta, amely a neológ rabbi hivatás vonzerejének csökkenéséről szól: „...a felső tanfolyam hallgatója díszes stallumok, installációk és nagy kővedek álmait köpölygeti a lelkekben, amikből azonban bebizonyosodik, hogy szépen és művésziileg farragott koldusbot hajt ki a valóság tarsolyából.” (15) A javarészt a rabbiképző oktatóit s egykori hallgatóit felvonultató tudományos folyóirat, a Magyar Zsidó Szemle cikkírója ugyanakkor azon az állásponton volt, miszerint elsődlegesen a „korszellem” nem kedvez a „theológiai pályának”. (16)

A hallgatói létszám

A rabbiképző vonzereje szempontjából érdemes áttekinteni – természetesen csak nagy vonalakban – a felső tanfolyam hallgatói létszámalakulását és a rabbiavatások dinamikáját. Az első világháború kitöréséig tartó mintegy 40 esztendő politikátörténeti szempontból a viszonylagos nyugalom évtizedeit jelentette a magyarországi zsidóság számára. Korszakunkra esett az izraelita felekezet recepciójának törvénybe iktatása (17), valamint a millenáris ünnepségsorozat időszaka is. Szemben az I. világháborút követő évtizedekkel, külső kényszerek – miként a növekvő antiszemitizmus és a numerus clausus bevezetése – ekkoriban még nem terelték a hallgatósságot a rabbiképző relatív biztonságát és korlátozott egyetemi hozzáférést biztosító falai közé. A felső tagozat hallgatóinak létszámalakulása – figyelemmel az újonnan jelentkező hallgatók számára – igen hullámvonalas tekinthető. Az alapítást követő első évtized a felső tanfolyam feltöltésének a jegyében telt el. Nem mintha jelentkezőkben lett volna hiány, csakhogy a felvételre jelentkezőknek csekély része volt felvehető, mert – miként az Értesítő rögzítette – „kevesen tudtak a szükséges föltételeknek megfelelni”. (18) Az alsó évfolyam kedvező hatása az 1881/82-es tanévtől kezdve érvényesült a felső tanfolyam életében. Ennek eredményeképp érte el az 1882/83-as tanévben a felső tanfolyam a 20-as hallgatói létszámot A rabbiképző felső tanfolyamának első aranykora rövid ideig, 1888-tól 1895-ig, illetve – a rabbiavatásokra is tekintettel – 1898-ig tartott. Ekkor ugrott meg hirtelen a felső tanfolyam hallgatói létszáma (évente 8–12 új hallgató felvételizett sikere-

sen), s érte el az 1893/94-es tanévben az I. világháború előtti évtizedek legmagasabb; 48 fős létszámát. Ugyanebben az időszakban – az 1888–1898 közti évtizedben – kiugróan magas: évente 6, olykor 9 rabbit avattak fel. A hazai neológia szellemi vezérkara hagyta el az intézetet ebben az időszakban Händler (Hevesi) Simontól Pollák Miksaig és Hoffer Ármintól Heller Bernátig. E nemzedék tagjai nemcsak a neológ szellemiséget terjesztették országszerte, hanem kimagasló eredményeket értek el az általuk művelt rabbinikus, vagy/és világi tudományok terén is. Az apadás és hanyatlás a kilencvenes évek közepétől azonban már aggasztó méreteket öltött a rabbiképző életében. A millennium évében, 1895/96-ban példátlan módon egyetlen új hallgatóval sem gyarapodott a felső tanfolyam (amelynek összlétszáma ekkor 18 fő volt csupán). A hallgatói létszám negatív rekordját az 1898/99-es tanévben beiratkozott mindösszesen 8 hallgató jelentette. Az 1898/99-es tanévtől az utolsó békeévig, az 1913/14-es tanévig 13–21 fő között ingadozott a felső tanfolyam hallgatói létszáma (tanévenként átlagosan 4 új hallgató kezdte meg teológiai tanulmányait). Az intézetet rabbiként elhagyók száma pedig 1899-től évi 1–5 fő között ingadozott.

A rabbiképző válsága részben nyilvánvalóan az általános szekularizációs tendenciákkal függött össze. Ennek tünetei közé tartozott a neológ hitközségek vonatkozásában a rabbik hitközségen belüli autoritásának – nevezzük egyszerűen csak tekintélyének – a hanyatlása is, ami a rabbi-hivatás fentebb említett vonzerejének a csökkenésével járt együtt. A válságos esztendőkkal természetesen szembesült a rabbiképző tanári kara, valamint vezérő bíztossága – alkalmanként a sajtó is. A tanári kar már 1896 végén leszögezte a vezérő bíztosság számára írt emlékiratában, hogy, jóllehet a „teológiai pálya” nem tartozik az ifjúság által keresett pályák közé, a „kedvezőtlen folyamatokat” mégis az okozta, hogy a végzett rabbik „nagy része” – pillanatnyilag kilenc fő – állásra várt. Álláspontjuk szerint – ezt a neológia krédójának is tekinthetjük – „a zsidó szellem, a zsidó vallás és a zsidó erkölcs fenntartása s hathatós ápolása a kisebb és nagyobb községekben egyaránt jól kiképzett, alapos műveltségű papok nélkül egyenesen el nem képzelhető”. Mindezen túlmenően sürgették a túlnyomórészt vidéki hallgatóság méltó elszállásolását biztosító internátus felállítását is. (19) A vezérő bíztosság a maga részéről elhatározta, hogy a rabbiképzőbe belépő – szerényebb sorsú hallgatóknak – állandó nagyobb segélyt fizetnek, miként a hitközségekre „megfelelő nagyobb pressziót” gyakorolnak, hogy a megüresedett rabbiállásokat mielőbb betöltsék. (20) A vezérő bíztosság Goldziher Ignác (ismételt) előterjesztése nyomán a tantervrevízió kérdésével is foglalkozott, ám – miként a Blau Lajos szerkesztésében megjelenő Magyar Zsidó Szemle megállapította – „végleges megállapodások (...) még nem jöttek létre”. (21) A tanári kar többsége utóbb – miután 1897-ben mind az alsó, mind pedig a felső tanfolyamba a korábbi évekhez képest többen léptek be – a bajokat, úgymond, „megszűntnek” tekintette. A kisebbségi álláspont képviselői azonban a nehézségek megszüntetését az alsó tanfolyam „algymnásiummal” való kiegészítésétől – tehát a 8 évfolyamos képzésre átállástól – remélte. (22) A tanári karnak rövidesen tapasztalnia kellett – amit nyilvánvalóan pontosan érzékelték is –, hogy a hallgatói létszám drasztikus apadása nem a válság oka, hanem következménye. Miután a hallgatói létszámnövekedés nem járt átütő eredménnyel, a tanári kar és a vezérő bíztosság az 1898-as év folyamán újból napirendre tűzte a krízis megvitatását. A tanári kar a kivezető utat a felső tanfolyamot előkészítő tanfolyam – és továbbra sem a zsidó főgimnázium – felállításában vélte megtalálni. (23) A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyezendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására. Ám ez a törekvés sem bizonyult mindig célravezetőnek. A szegedi zsidó hitközség 1886-ban tíz évi kötelezettséggel ösztöndíjat ajánlott fel a rabbiképzőt láto-

gató „jó erkölcsű, igyekvő és tanulmányaiban jó előmenetelt tevő, szegedi anyakönyvi ke-
rületbeli” növendék számára. A szegedi hitközség az ösztöndíj odaítélésénél – egyéb kö-
rülmények mellett – súlyt kívánt fektetni „a folyamodó magyar hangzású nevére is”, amit
a pályázat közzétételénél „kiemelendőnek” tekintenek majd. (24) A rabbiképző félszázá-
dos jubileumára megjelenő összeállítás utóbb rezignáltan állapította meg, hogy az ösztön-
díj a feltételek folytán eredménytelen maradt. (25)

A rabbiképző 25 éves évfordulója idején, 1902-ben az Egyenlőség főszerkesztője,
Szabolcsi Miksa viszont arról írt, hogy – miután kevés a „magyar rabbit” nélkülöző ha-
ladó hitközségek száma – pillanatnyilag 14 rabbi vár állásra. Miután Szabolcsi azon a
meggyőződésen volt, hogy rabbit egyelőre nem lesz kinek a számára kiképezni – ez a
megállapítása természetesen erősen vitatható -, arra tett indítványt, hogy az alsó tanfo-
lyamat egészítsék ki a gimnázium alsó négy osztályával, ami viszont azt fogja eredmé-
nyezni, hogy legalább sok, zsidó műveltséggel felvértezett fiatal képezheti majd tovább
magát a hazai egyetemeken. (26) A rabbiképző válságát mindenesetre nem sikerült gyö-
keresen megoldani, csak prolongálni.

1. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamának (I–V. évf.) hallgatói létszáma az 1877/78 –
1913/14 közötti időszakban

<i>Tanév</i>	<i>Összes hallgató</i>	<i>Ebből első évfolyamos hallgató</i>
1877/78	6	6
1878/79	5	1
1879/80	4	1
1880/81	4	1
1881/82	10	6
1882/83	15	6
1883/84	16	4
1884/85	20	5
1885/86	21	4
1886/87	21	5
1887/88	22	10
1888/89	29	8
1889/90	37	12
1890/91	47	11
1891/92	42	12
1892/93	48	10
1893/94	34	3
1894/95	30	5
1895/96	18	–
1896/97	15	3
1897/98	8	3
1898/99	15	7
1899/1900	13	3
1900/01	18	5
1901/02	17	1
1902/03	17	2
1903/04	13	3
1904/05	14	4
1905/06	15	7
1906/07	16	4
1907/08	20	5
1908/09	18	5
1909/10	21	4
1910/11	19	4
1911/12	19	4
1912/13	19	4
1913/14	21	7

2. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik száma az 1877/78–1913/14 között beiratkozott hallgatókra tekintettel

1883	1
1886	3
1887	3
1888	9
1890	3
1891	4
1892	6
1893	6
1894	9
1895	9
1896	6
1897	4
1898	6
1899	2
1900	3
1901	2
1902	2
1903	2
1904	5
1905	3
1906	5
1907	1
1908	1
1909	3
1910	3
1911	4
1912	4
1913	4
1914	1
1915	2
1916	3
1917	3
1918	2
1919	4
Mindösszesen:	125 rabbi

Születési hely

A rabbiképző felső tanfolyamára 1877 és 1914 között beiratkozott hallgatók születési helye csak erős megszorításokkal reprezentálta a történelmi Magyarország vármegyéit, illetve régióit. A fővároson kívüli 63 vármegye közül ugyanis 45 vármegyéből származtak a rabbiképző hallgatói (ehhez hozzájárul öt külföldön született hallgató). Amennyiben az egyetlen hallgatót kibocsátó vármegyétől is eltekintünk, e szám 32-re csökken. Ötnél kevesebb hallgató született 22 vármegyében – a teljes dunántúli régió, valamint néhány tiszántúli, felföldi és kárpátaljai vármegye tartozott ehhez a csoporthoz. Ötnél több, ám tíznél kevesebb hallgató származott ugyanakkor 6 vármegyéből (Pozsony, Trencsén, Nógrád, Heves, Abaúj-Torna, Bács-Bodrog). A tizennégy fővárosi születésű hallgatón kívül tíznél több hallgatót mindössze 5 vármegye – Bihar, Szatmár, Nyitra, Zemplén, Pest-Pilis-Solt-Kiskun – bocsátott ki. Ezen kívül néhány várost, illetve települést – miként Kecskemétet, Gyöngyöst, Nagyváradot, Homonnát és Liptószentmiklóst – külön is megnevezhetünk, hiszen önmagukban is jelentős számú hallgatót küldtek a rabbiképzőbe.

Az erdélyi – zömmel ortodox orientációjú –, valamint a temesi – javarészt neológ – régióhoz tartozó vármegyék viszont egy-egy hallgatótól eltekintve teljességgel kimaradtak,

miként a Horvát-Szlavónországhoz tartozó, kevésbé ortodox színezetű vármegyék is. Amennyiben a hallgatók születési helye alapján kívánjuk tehát megrajzolni a rabbiképző vonzaskörzetét, úgy három nagyobb – egymással nem érintkező – földrajzi térségre kell figyelemmel lennünk. Az első régióhoz a fővároson kívül Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Heves és Nógrád vármegyék tartoztak, míg a második régióhoz Pozsony, Nyitra, Trencsén és Turóc – azaz a „nyugati ortodox” – vármegyék sorolhatók. A harmadik – földrajzilag lazább – térséghez Zemplén, Abaúj-Torna, valamint Szatmár és Bihar vármegyék tartoztak. A születési hely azonban önmagában nem tekinthető abszolút érvényű identitáshordozó tényezőnek, hiszen nem hanyagolhatóak el a családi, iskolai s közösségi indítatások és hatások. Ugyanakkor a születési hely – már csak a családfenntartó nem ritkán földrajzi mobilitásra készítő foglalkozása folytán is – gyakorta a véletlen műve, amelynek a későbbiekre nézve nincs perdöntő befolyása. Az alábbi példákkal ezt az állítást szeretnénk szemléltetni. Klein Mór, Kiss Arnold édesapja, fia születésekor előbb az ungvári, néhány évvel később a pápai, majd a nagybecskereki rabbi-széket töltötte be. Fia, Arnold ez utóbbi városka, Nagybecskerek gimnáziumából került 1884-ben a rabbiképző alsó tanfolyamába. (27) A nádudvari – hajdú megyei – születésű Schwarcz Gábor édesapja a horvátországi Pozsegára került rabbihelyettesnek. Fia innen iratkozott be a rabbiképző alsó tanfolyamába. A pozsegai éveknek köszönhetően sajátította viszont el Schwarcz Gábor a horvát nyelvet, amelynek károlyvárosi, utóbb zágrábi szolgálata idején nyilván hasznát is vette.

A tanulmányok helye – és típusa – témánk szempontjából a szülőhelynél relevánsabbnak tűnik. A felavatott 125 rabbi közül 106-an (85 százalék) bizonyosan a rabbiképzőben érettségiztek, még ha korábban más típusú oktatási intézményekben – például egyházi, vagy állami gimnáziumokban – is megfordultak. Sokak esetében feltűnik, hogy viszonylag magas életkorban léptek a rabbiképző kötelékébe – előbb az alsó, utóbb a felső tanfolyamba. Ennek magyarázatául szolgálhat, hogy e hallgatók korábban különböző jesivák növendékei, bocherei voltak, akiket olykor mestereik kifejezett tiltása ellenére hajtott a tudásszomj a rabbiképző falai közé. Erre a sajátosságra világítanak rá Kartal Henrik fentebb már idézett visszaemlékezéseinek sorai: „Az alsó tanfolyam növendékei két – egymástól messze eső – helyről regrutálódtak. Egyik csoport a középiskola négy alsó osztályát végzett diákokból állt, akikben valami hajlam volt a héber tudományok elsajátítására, és a rendes hittan órán excelláltak és magukra vonták a hittanár figyelmét. Ezek 15 év körüliek voltak és az intézetbe való bejutáshoz a teológiai tantárgyakból – Mózes öt könyve, kevés talmud – felvételi vizsgát kellett tenniük. A másik csoport a jesivákból került ki. 20 év körüli tagjai nagy tudással rendelkeztek. De a jesíva utolsó esztendejében megcsapta őket a világi tárgyak szele és középiskolai könyveket szerezve titokban, a jesíva vezetője, sőt társaik tudta nélkül olvasgatni, majd tanulmányozni kezdték azokat. Ezek felvételre jelentkeztek a szemináriumba, ahol nagy héber tudásuk miatt tárt karokkal fogadták őket. Természetesen a csoportnak a középiskola négy alsó osztályából kellett felvételi vizsgát tenni”. (28) Az egykori bocherek nehéz helyzetét szemlélteti az alábbi eset is. Friedmann Dávid németkeresztúri ortodox főrabbi 1892-ben tudatta a rabbiképző tanári karával, hogy két növendékük korábban írásban kötelezettséget vállalt, miszerint a szemináriumba sohasem fognak belépni. A derék főrabbi az érintett hallgatók kizárását kérte, aminek a tanári kar természetesen nem tett eleget. (29) Az iménti tudásszomj hajtotta a rabbiképzőbe az ukki (30) születésű Krauss Sámuel (1866-1948), a bécsi rabbiképző intézet majdani igazgatóját – a nemzetközi híré filológust és archeológust –, aki miután elvégezte a jánosházi talmudiskolát, illetve hallgatott három esztendőt a Breuer-féle pápai jesívában, 1884-ben felvételizett a rabbiképző alsó tanfolyamába. (31) A rabbiképző leendő rektora, a méltán világhíró, putnoki születésű Blau Lajos (1861-1936) – a putnoki, szilágysomlyói, majd pozsonyi jesíva után – morénu (mesterünk) címmel felruházva iratkozott be 1879-ben a rabbiképző alsó tanfolyamára. (32) Hivatkozha-

tunk a szintén nemzetközi hírű talmudtudósra és halachistára, a félegyházi (33) születésű Guttmann Mihályra (1872–1942) – a breslaui rabbiképző majdani professzorára, utóbb a pesti rabbiképző rektorára –, aki bonyhádi, majd pozsonyi jesíva-tanulmányok után 27 évesen érettségizett az alsó tanfolyamon, majd lépett a felső tanfolyamba. (34) Nem egészen alaptalanul írta tehát visszaemlékezéseiben a lipótszentmiklósi (35) születésű jeles folklorista, Kohlbach Bertalan (Bernát, 1866–1944) – egyike a rabbipályának hátat fordító egykori növendékeknek –, hogy a rabbiképző ortodox körökben „anathema alatt állott”. (36)

Befogadó hitközségek

A rabbiképzőben felavatott rabbik általában pályázat útján helyezkedtek el. Olykor maguk a rabbít kereső hitközségek fordultak a tanári karhoz, kit ajánlanának a számukra. A vizsgált időszakban felavatott 125 rabbi közül mintegy 100-an működtek Magyarországon. Többen – miként Urbach Simon, Ziegler Ignác és Elsass Bernát – külföldi, német-ajkú hitközségeknél helyezkedtek el. Jelentős volt a száma a teológiai tanárként, illetve vallástanárként – tehát nem kifejezetten gyakorló rabbiként – működőknek is. Közük tartozott a pesti rabbiképző professzorai közül Blau Lajos és Guttmann Mihály, de megemlíthetnénk Schreiner Mártont (1863–1926) a berlini, Krauss Sámuel a bécsi és Büchler Adolfot (1867–1939) a bécsi, majd a londoni rabbiképző professzorai közül. A pesti rabbiképző tanári karába ugyanakkor gyakorló rabbik is bekerültek korszakunkban, miként az akkor már a fővárosban működő Hevesi Simon (1868–1943) és Fischer Gyula (1861–1945). A pályaelhagyók száma ugyanakkor rendkívül alacsony volt.

A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyzendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására.

A legtöbb gyakorló rabbiként tevékenykedtek. Amennyiben a térképre tekintünk, azonnal szembeötlők – jelezve mintegy a neológia hagyományos vonzáskörzeteit, illetve terjedési útvonalait –, hogy azok a régiók, amelyek korábban egyáltalán nem vagy aránytalanul kevés hallgatót bocsátottak ki – miként a dunántúli, továbbá a horvát és szlavón, valamint a bánáti és erdélyi vármegyék –, befogadó helyként kimagaslottak. A „doktor-rabbik” ezekben az évtizedekben helyezkedtek el a neológ orientációjú Baranya, Fejér, Somogy, Vas, Veszprém és Zala, valamint az ortodox dominanciájú Komárom, Győr és Sopron vármegyék jelentősebb neológ hitközségeiben. A horvát-szlavón térség kiemelkedő közösségei – pl. Fiume, Zágráb, Eszék és Vukovár –, valamint a bánáti térség és Erdély erősen ortodox közegbe beékelődő neológ hitközségei – az előbbi Temesvár, az utóbbi Arad, Kolozsvár, Szászváros és Marosvásárhely illusztrálja –, is gyakorta fogadták a rabbiképző végzettjeit. A rabbiképző neveltjei természetesen a nagy „kibocsátó” területeken is elhelyezkedtek – miként igen magas számban a fővárosban, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog hitközségeiben, ennél valamivel kisebb számban a felföldi neológ közösségekben (Losonc, Besztercebánya, Kassa, Rózsáhegy, Aranyosmarót), de a neológ szellemiséget közvetítették, illetve megerősítették Békés, Csanád, Csongrád, Szatmár, Bihar, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Szabolcs és Zemplén

vármegyék neológ, illetve status quo „enklávéiban” is. A pesti rabbiképző az országos jelzőre ennek köszönhetően vált méltóvá. Akadtak természetesen olyan haladó hitközségek is, miként a szegedi és a pécsi, ahol a rabbiállást – Szegeden Lőw Immánuel, Pécsen Perls Ármin személyében – a berlini rabbiképző és egyetem végzettjeivel stabilan betöltötték, így a pesti rabbiképzőben felavatott rabbik sokára, vagy csak segéd-rabbi minőségben nyertek alkalmazást.

A magyarországi zsidóság vallási megoszlásának földrajzi dimenzióit is érintő egyik tanulmányában Karády Viktor arról írt, miszerint e megoszlás úgy szemléltethető a legegyszerűbben, hogy egy Pozsonytól kiinduló Brassóig tartó átlós vonalat húzunk. A vonaltól délre eső területeket túlnyomórészt a neológia, a vonaltól északra eső területeket viszont túlnyomórészt az ortodoxia uralta. (37) A neológ, illetve ortodox enklávéktól eltekintve a rabbiképző végzettjeinek topográfiai elhelyezkedése visszaigazolni látszik a tétel helyességét.

Nincs most arra lehetőség, hogy az egyes neológ, illetve status quo rabbi-székek fluktuációját – avagy stabilitását – nyomon kövessük, hiszen egyenként és számos objektív és szubjektív tényező feltárásán és mérlegelésén keresztül juthatunk – ha egyáltalán – bármiféle eredményre. Nyilván sok tényező eredője lehetett, hogy – kizárólag dunántúli példák alapján – hosszú évtizedeken keresztül, gyakorta egészen a holokausztig nem történt változás a keszthelyi, mohácsi, kaposvári, somogyzili, szekszárdi és a soproni neológ rabbi-széket betöltő személyt illetően. (38) Akadtak természetesen olyan neológ hitközségek is – miként a tapolcai –, amelyeknél rövid időn belül több rabbi is megfordult. A fővárostól távolabbra eső, kisebb vonzerővel rendelkező neológ hitközségek – mutatott rá Frojimovics Kinga egyik tanulmányában – ugyanakkor gyakorta nem bizonyultak tartósan kielégítőnek a szakmai-tudományos karriert is ambicionáló rabbik számára – igaz, ellenpélda is bőven akadt –, így ők keresték az alkalmat, hogy állomáshelyükről mihamarabb elkerülhessenek. „Az új generációhoz tartozó rabbik – állapítja meg Frojimovics – a világi tudományokban való alapos jártasságuknak és e tudomány iránti elkötelezettségüknek köszönhetően túlképzettek voltak ahhoz, hogy Magyarország eldugott kis hitközségeiben éljék le életüket.” (39)

*

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az Országos Rabbiképző Intézet 1877–1914 közötti – és tágabban a hazai neológ rabbiság és zsidóság – története tekintetében változatlanul sok a megválaszolandó – ám előbb alaposan kikutatandó – kérdés. Azt hiszem, annyit sikerült érzékeltetni, miért nem tekinthető egyértelmű sikertörténetnek az elért eredmények dacára sem az első négy évtized története. Mindenesetre és mindenekfelett a rabbiképző végzettjei az érdem – idézhetjük egyetértően az ötven éves évforduló idején az intézet rektora, Blau Lajos által írt sorokat –, hogy az iskola és a szószék megmagyarosításán, valamint a magyar zsidó tudomány és irodalom megteremtésén kívül „a művelteket vallásunkhoz közelebb hozták, annak megtartották, bennök iránta a lelkesedést újból felkeltették, a hitközség javára való munkálkodásnak megnyerték, egyszóval kulturképessé tették a zsidó vallást.” (40)

Jegyzet

(1) Venetianer Lajos (1901): *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Budapest. 526–528.

(2) Katzburg, Nathaniel (1999): *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest. MTA Judaisztikai Kutatócsoportja – Osiris Kiadó. 81. skk.

(3) Az izraelita felekezet recepcióját megszüntető 1942. évi VIII. tc. egyik következményeként a kul-

tuszminisztérium Országos Izraelita Iskolai Alap címén átadta az iskolai alap kezelését, valamint a rabbiképző irányítását a felekezetnek. Lásd A vallás- és közoktatási minisztérium átadta az Iskolaalapot a Magyarországi Izraeliták Országos Tanácsának. *Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 28.

(4) Goldberger Izidor (1909): Az Országos Rabbiképző tekintélye. *Magyar Izrael*, december 1., 174.

- (5) Zeke Gyula (1990): Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest. 149.
- (6) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *GV1/1. Felső tanfolyam felvételi nyilvántartása 1877–1929.* Ezúton is köszönöm Toronyi Zsuzsanna levéltárvezető szíves segítségét.
- (7) A hallgatókra vonatkozó legutóbbi összefoglalást Moshe Carmilly-Weinberger állította össze a 100 éves évfordulóra megjelentetett kötetben. Lásd Carmilly-Weinberger, Moshe (1986): *The Students. In The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume.* Sepher-Hermon Press, New York. 143–148.
- (8) Meron, Menachem 1999: A breslaui és a pesti rabbiképző kapcsolatairól. In Schweitzer József (főszerk.): *„A tanítás az élet kapuja”.* Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából. Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest. 127–136.
- (9) A német nyelvű oktatás természetesen nem jelentett akadályt a hallgatók számára sem, akik második nyelvként a németet (jiddist) otthonról hozták magukkal. Ha már a nyelveknél tartunk: a rabbiképző hallgatói között – különösen az első évtizedekben – számottevő volt a harmadik nyelvként tótl, azaz szlovákul beszélő növendékek száma. Ezen kívül néhány hallgató horvátul, illetve elvéve románul, vagy szlovén nyelven is beszélt.
- (10) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902.* (254. szám alatt. Budapest. 1881. december 29.)
- (11) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902.* (73/1881/82. szám alatt. Budapest. 1882. január 5.)
- (12) Az alsó tanfolyamon a tárgyalt korszakban érettségizett hallgatók névsorát lásd Guttmann Mihály: *Az orsz. rabbiképző intézet növendékeinek statisztikája.* In *Adalékok a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez.* Az intézet fennállása negyvenedik évfordulója ünnepére (1877. október 4. – 1917. október 4.). Kiadja: Blau Lajos. Budapest. 1917. 124–130.
- (13) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó” tanfolyamán eltöltött életről. In *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.* Kartal Henrik hagyatéka.
- (14) Kiss Arnold (1917): Fehér szegfű. *Egyenlőség,* július 28.
- (15) Kiss Arnold (1918): Fehér szegfű. *Egyenlőség,* május 18.
- (16) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle,* 1897. 106.
- (17) 1895. évi LXIII. tc.
- (18) A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1878/79-iki tanévről. Budapest. 1879. 1. A jesivákból érkezett hallgatóknak a „világi” tárgyak-

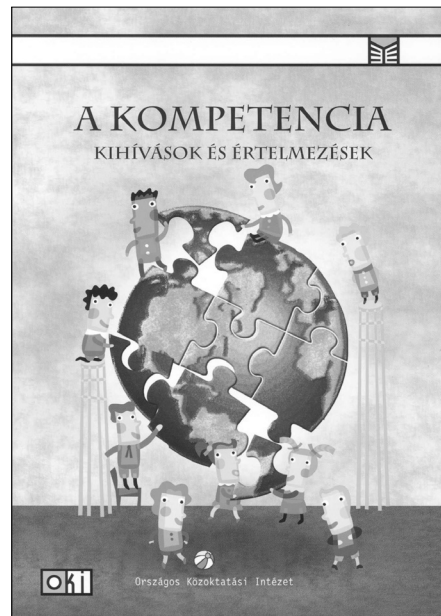
ból, míg a többieknek a „zsidó” tárgyakból kellett felvételizniük.

- (19) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *A rabbiképző szervezésére és szervezetére vonatkozó iratok.* DN8/3. (1896. november 27.) Budapest.
- (20) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérő Bizottság. *Iktatott iratok 1880–1902.* (1597. szám alatt. Budapest. 1897. április 8.)
- (21) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle,* (1897) 108.
- (22) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910.* (Budapest. 1897. szeptember 23.)
- (23) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910.* (1898. április 26.) Budapest.
- (24) *A Budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1885/1886-iki tanévről.* Budapest. 1886. 3.
- (25) Blau Lajos – Klein Sámuel: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927.* I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 1927. 82.
- (26) Szabolcsi Miksa (1902): Hogy kerülheti ki a válságot rabbiképző-intézetünk. *Egyenlőség,* szeptember 19.
- (27) Friedmann Dénes (1939): Dr. Kiss Arnold. In Guttmann Mihály – Hevesi Simon – Löwinger Sámuel (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 6.
- (28) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó” tanfolyamán eltöltött életről. In Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *Kartal Henrik irathagyatéka.*
- (29) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Iktatókönyv 1892–1908.* (237. számú jegyzőkönyv kivonat. Budapest. 1892. november 9.). A Friedmann Dávid által bepanaszolt hallgatók egyike utóbb félbehagyva tanulmányait orvos lett. A másik rabbinövendék azonban befejezve tanulmányait – korai haláláig – a belvári, majd a szigetvári hitközség rabbijaként tevékenykedett.
- (30) Zala megye.
- (31) Frisch Ármin (1927): Krauss Sámuel. *Magyar Zsidó Szemle,* 326–327.
- (32) Löwinger Sámuel (1936): Dr. Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. In *Évkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerk. Szemere Samu. Budapest. 12–14.
- (33) Bihar megye.
- (34) Frenkel Jenő (1927): Guttmann Mihály. *Magyar Zsidó Szemle,* 328–329.
- (35) Liptó megye.
- (36) Kohlbach Bertalan (1918): Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekaszából. In Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest. 70.
- (37) Karády Viktor (1997): A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről 1910. In *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Cserépfalvi kiadása, h. n. 251.

(38) Büchler Sándor (1869–1944) – Keszthely: 1897–1944, Flesch Ármin (1865–1944) – Mohács: 1889–1944, Herzog Manó (1862–1941) – Kaposvár: 1887–1941, Herskovits Mózes (1859–1944) – Somogyuszil: 1900–1944, Rubinstein Mátyás (1867–1944) – Szekszárd: 1902–1944, Pollák Miksa (1868–1944) – Sopron: 1894–1944.

(39) Frojimovics Kinga (2002): A „doktor-rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás

kialakítása a történetíráson keresztül. In Zsengellér József (szerk.): Széfer József. *Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére*. OPEN-ART, Budapest. 230.
(40) Blau Lajos – Klein Sámuel (1927): *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927*. I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 25.

Az OKI könyveiből